

PALEO- AKTUEEL

7

RuG

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1996, Vakgroep Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RuG

Omslag: opgraving aan de Minnemastraat, Leeuwarden

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen

mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: Vakgroep Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90 367 0632 7

PALEO-AKTUEEL

7

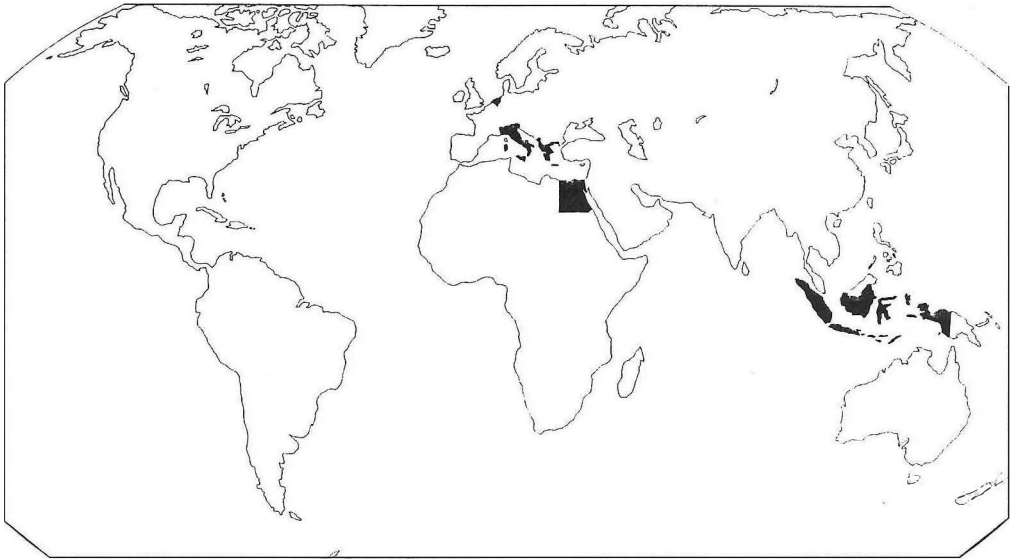
redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos
Otto H. Harsema

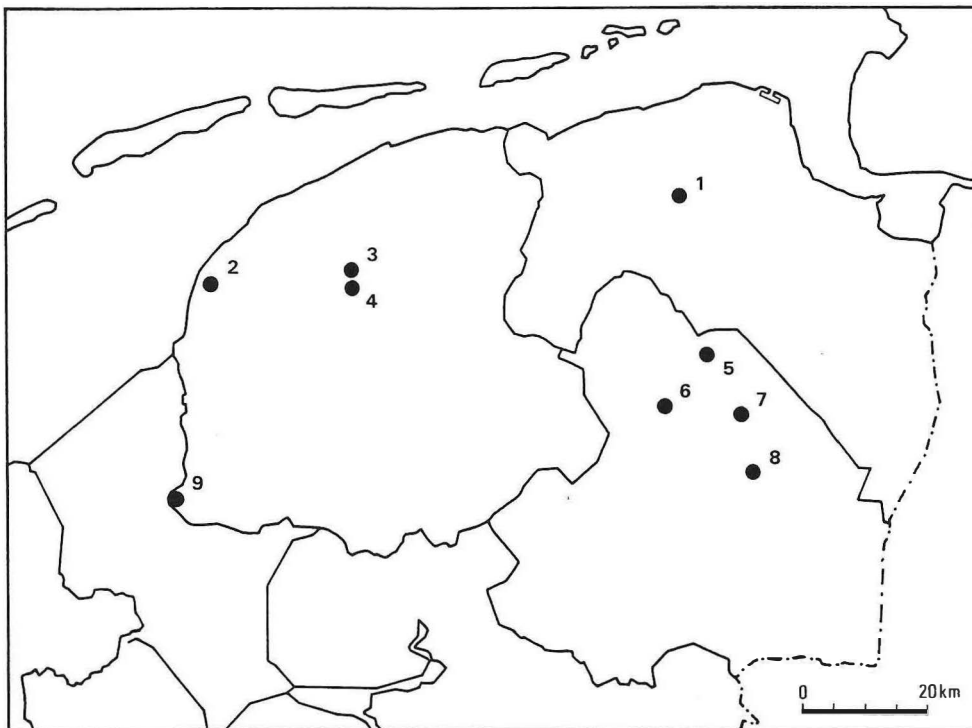
Vakgroep Archeologie

Groningen, 1996

In deze aflevering: Egypte, Griekenland, Indonesië, Italië, Nederland

In deze aflevering uit Noord-Nederland: 1. Bedum; 2. Wijnaldum; 3. Leeuwarden; 4. Goutum; 5. Schipborg; 6. Peelo; 7. Gieten; 8. Borger; 9. Stavoren.

INHOUD

VOORWOORD	8
D. STAPERT Vuistbijlen: raadselachtige werktuigen uit de Oude Steentijd	9
M.J.L.Th. NIEKUS Het middenpaleolithische vondstcomplex van Nieuwegein (Utr.)	14
D. STAPERT Een veldarcheoloog te fiets: Jan Klaas Boschker (1935-1995)	18
D. STAPERT & G. BOEKSCHOTEN 'The answer is blowing in the wind': naar dynamische modellen van steentijdnederzettingen	20
L. JOHANSEN & D. STAPERT Compacte vuursteenconcentraties: werd er iets gemaakt of iets weggegooid?	25
J.M. PASVEER & G.J. BARTSTRA Naalden in de hooiberg. Verslag van een opgraving in Kria, de Vogelkop, Irian Jaya, Indonesië	30
R. BAKKER Op weg naar een nieuwe visie op de <i>landnam</i> ?	34
J. SCHONEVELD Een transhumance in Egypte	40
O.H. HARSEMA De bronstijd als spiegel voor modern Europa: gezochte vergelijking of gouden greep?	43
P.B. KOOI Nederzettingssporen uit bronstijd en ijzertijd op de Daalkampen te Borger (Dr.)	49
M.C. GALESTIN & M. KLEIBRINK Wijgeschenken voor de godin	52
O.H. HARSEMA Het dwarshuis, een eigen Noordwesteuropees bouwprincipe, en zijn betekenis	57
Y. DIJKSTRA, R. REINDERS, V. RONDIRI & S.J. TUINSTRRA De zuidoostpoort van Hellenistisch Halos	62

A. BAKKER & R. REINDERS	
Tetrdrachmen en tetrobolen; een muntvondst in Nieuw Halos	66
W. PRUMMEL	
Van beesten, bikkels en weekdieren: zes huizen in Hellenistisch Halos (Griekenland)	70
P. ATTEMA	
Romeinse kolonisatie ten zuiden van Rome (2): de Albano survey	74
J.M. BOS & A. JAGER	
Een terpzool in Goutum-Noord (Fr.): weer raak	79
D.A. GERRETS, A. HEIDINGA & J. DE KONING	
Over oude en nieuwe Friezen. De komst van migranten naar de terp Tjitsma bij Wijnaldum (Fr.)	82
J.M. BOS & J. ZIJLSTRA	
Middeleeuwse fibulae: Wijnaldum in Fries perspectief	86
P.B. KOOI	
Bedum (Gr.), wierde, veenterp, dijkdorp?	88
P.B. KOOI	
Huisinge, een erf in het middeleeuwse Peelo (Dr.)	91
J.M. BOS, Y. DIJKSTRA & J.P. DE ROEVER	
Minnemastraat, Leeuwarden (Fr.): de stadsterp Nijehove-Zuid	94
O.H. HARSEMA	
Het raadsel van de grote gaten van Schipborg (Dr.) na 75 jaar opgelost?	98
A. UFKES	
Archeologie en cultuurhistorie van de essen in de provincie Drenthe	103
J.M. BOS & G.J. DE LANGEN	
Vooronderzoek naar het blokhuis van Stavoren (Fr.)	106
J.T. ZEILER	
Een kalkoense hen en ander gevogelte uit Den Haag	110
H. BUITENHUIS & A.F.L. VAN HOLK	
Botten aan boord	113

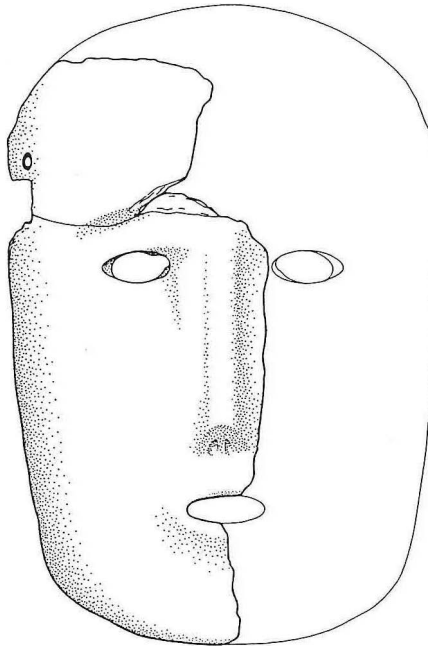
In deze zevende aflevering van *Paleo-aktueel* komen onderzoeksactiviteiten uit 1995 van de Vakgroep Archeologie van de Rijksuniversiteit Groningen aan bod. Een gedenkwaardig jaar: onderwijs en onderzoek vergden het nodige improvisatietalent; de bibliotheek verdween in containers; kamers en collegeruimten moesten diverse keren worden ontruimd; verhuizers waren steeds druk in de weer. De gebouwen van het voormalige Biologisch-Archaeologisch Instituut aan de Poststraat en de Broerstraat werden grondig verbouwd, om vanaf 1996 aan de Prehistorici en de Mediterraan Archeologen onderdak te bieden.

Het gebouw verloor zijn museumfunctie. Tentoonstellingsruimten werden verbouwd tot werk-kamers. In de tuin vonden ‘opgravingen’ plaats, samenhangend met de verwijdering van olietanks en vervuilde grond.

In 1996 kan de vakgroep groeien naar eenheid en zijn nieuwe gezicht laten zien. De afbeelding bij dit voorwoord toont het gezichtsmasker uit Middelstum in zijn nieuwe gedaante. Een voorwerp uit mediterrane traditie gevonden in een prehistorische context. Onlangs vond Ernst Taayke tussen de opgeslagen scherven van deze oude BAI-opgraving een bijpassend fragment.

‘Een nieuw gezicht’; een goed motto voor 1996.

Reinder Reinders

DE BRONSTIJD ALS SPIEGEL VOOR MODERN EUROPA: GEZOCHTE VERGELIJKING OF GOUDEN GREEP?

O.H. Harsema

Eind oktober 1994 werd met het congres 'The identity of Bronze Age Europe', in het British Museum in Londen, de campagne voor de promotie van het Europees archeologisch erfgoed, met als speerpunt de bronstijd, wetenschappelijk ingeluid. Binnen het grote raamwerk van het plan voor de archeologie van de Raad van Europa, vormde de bronstijd het thema waarmee men in brede kring belangstelling hoopte te wekken. Zeker is de zaak tot nu toe wetenschappelijk fors aangepakt. In 1995 vonden op tal van plaatsen in Europa interessante congressen en exposities plaats. Nederland heeft zich daarbij helaas opvallend afzijdig gehouden. Zelf zie ik de reconstructie van een bronstijdhuis, een spieker en een paar grafheuvels, juist aan de vooravond van 1995 bij Bargercompascuum in Zuidoost-Drenthe gereedgekomen, als een bescheiden bijdrage aan het gebeuren. De bronstijdcampagne krijgt in 1996 in diverse landen, waaronder in Duitsland, nog een vervolg.

Wat is nu de zin van deze manifestatie, wat is het 'Europese' aan het archeologisch erfgoed in barbaars Europa, en vooral: wat motiveert de keuze voor de bronstijd? We mogen aannemen dat, wat het eerste betreft, de bevordering van de 'Europa-één'-gedachte een voornamelijk rol heeft gespeeld. Om de aandacht te trekken van media en publiek is de glans en glitter van goud belangrijk. De in kleurendruk uitgevoerde folders en brochures presenteren de bronstijd daarom als 'the first golden age of Europe', en het moet worden toegegeven: de rijkdom aan gouden voorwerpen uit de bronstijd in sommige musea in Europa (Dublin, Lissabon, Athene bijvoorbeeld) is indrukwekkend. Maar schuilt er achter die overeenkomstige schittering ook een diepere gemeenschappelijke achtergrond? Kon men in de bronstijd, sterker dan voorheen, het gevoel hebben gehad deel uit te maken van een groter geheel; waren er werkelijk zoveel intensieve, interregionale contacten en overeenkom-

stige ontwikkelingen? Kon men in feite veel benutten van wat er verder weg aan de hand was, en zo ja, wat waren dan die machtige krachten die maakten dat in de bronstijd alle koppen dezelfde kant op zouden gaan draaien? Aan dergelijke vragen en vele andere werden natuurlijk de congressen geacht aandacht te besteden en ze deden dat ook in zekere mate. Hoe de gemiddelde kwaliteit van de betogen ook mag worden beoordeeld, wat mijzelf betreft heeft deelname aan enkele van de manifestaties de aandacht voor langere tijd op dit soort vragen gericht gehouden en ook sterk bepaald wat in die periode in de literatuur mijn aandacht trok. De opmerkingen in deze bijdrage zijn geïnspireerd door het één en ander uit het gevarieerde aanbod, echter sterk gekleurd door persoonlijke voorkeuren.

De vraag die ik hier aan de orde wil stellen is of de bronstijd – om de gedachten te bepalen het tweede millennium voor het begin van de jaartelling – meer Europees kan worden genoemd dan andere perioden. Waren de betrekkingen en de uitwisseling van ideeën en producten over grotere afstanden toen, meer dan voorheen, van invloed op de geestelijke en materiële ontwikkelingen in de samenleving? En ik wil de aandacht dan niet zozeer richten op, en beperken tot, het tot ontwikkeling komen van een sociaal meer gestratificeerde samenleving, op het ontstaan van een hiërarchische structuur, die natuurlijk in een aantal gebieden in de bronstijd wel opvallend is. De vraag moet breder zijn. Wat is het bijzondere van de bronstijd, en wat ons betreft: hoe verhouden de Nederlandse ontwikkelingen zich tot die elders in de Europese bronstijdwereld – met daarbij de vraag of we wel mogen spreken van 'de Europese bronstijdwereld'.

Renfrew, die op het congres in Londen de openingsrede hield, haalde Childe's opvatting aan over het tot ontwikkeling komen van de

Europese bronstijd. Deze laatste zag onze bronstijd als iets dat opgewekt was door de Aegeïsche bronstijd, die op zijn beurt was opgeroepen door de stedelijke samenleving in het Nabije Oosten. Zoals Renfrew het uitdrukte: "*a world system 'avant la lettre'*".

Wat is het bijzondere van de bronstijd in ons land? Toen Van Giffen ruim 50 jaar geleden de balans opmaakte voor Drenthe – toch in Nederland het gebied dat het rijkste materiaal had opgeleverd (zowel wat structuren als wat vondsten betrof) –, had hij over de culturele ontwikkelingen in het grootste (oudere) deel van de bronstijd weinig positiefs te melden (van Giffen, 1943: pp. 543-544): "Het schijnt wel alsof de invloed van de verlanding der primaire Waddenzee uit de Litorinaperiode, waarvan de oevers tot vlak bij Groningen reikten, zich openbaart in den ouderen bronstijd, door het teruggaan van de aanvankelijk veelzijdige neolithische cultuurverbindingen. Blijkbaar werd het Drentsche land toen meer en meer afgedrongen van de kust en tevens van de kustvaart, doordat er zich een moerasstrook vormde tusschen de zee en de zandgronden, waarvan het moeilijk te zeggen valt, of zij tot het land dan wel tot het water behoorde. Dan sluimert de cultuur in, en de aanvankelijk zoo heterogene elementen assimileeren meer en meer, totdat in den jongeren bronstijd, naast persisterende oude, geheel nieuwe cultuurinvloeden aan het licht treden".

"Dan sluimert de cultuur in ...". Nu, ruim vijftig jaar later, zien wij het wat anders. Voor ons is bijvoorbeeld duidelijk dat in heel wat delen van ons land in de bronstijd voor het eerst een landschap was ontstaan dat wij, teruggereisd in de tijd, als een cultuurlandschap zouden hebben bestempeld. Dat cultuurlandschap was te vinden op de noordelijke zandgronden, langs het IJsseldal, in het Middennederlandse rivierengebied, in West-Friesland en in de Kempen, en in dat landschap speelden groepen en groepjes boerderijen een belangrijke rol, naast bouwlandcomplexen met hun percelering en de gemarkeerde rustplaatsen van de doden (Harsema, 1993a).

Natuurlijk is het tot ontwikkeling komen van het cultuurlandschap een geleidelijk proces geweest, dat in het neolithicum is begonnen en dat, door het cumulatieve effect, in de bronstijd op een zeker moment een bepaalde drempel

heeft overschreden. Maar merkwaardig genoeg is mijn indruk dat de periode die direct aan de bronstijd voorafgaat – de laatste eeuwen van het derde millennium – in ons land bijna de indruk wekt van een soort 'ontneolithisering'. Jacht en visserij lijken weer een grotere rol te spelen; nederzettingen of kampementen komen relatief talrijk in lager gelegen gebieden voor. Van een intensieve boerencultuur op de hogere gronden kunnen we bij ons ook in de vroege bronstijd nog nauwelijks spreken. Het duurt tot de midden-bronstijd – en dan nog tot de fase B daarvan – dat we goed ontwikkelde huizen tegenkomen en paalkransen de talrijke grafheuvels omgeven. Het is met het begin van deze fase dat een bloeiende bouw- of 'houttijd' begint, die vermoedelijk al na een aantal decennia op het landschap zijn invloed heeft gehad. Waar komt die opvallende bouwwoede (of bouwvreugde) vandaan? Wat wilde men er mee uitdrukken? Zowel in Denemarken als in ons eigen land zijn de midden-bronstijduizen vaak aanzienlijk groter dan die uit de ijzertijd; bij ons alleen langer, in Denemarken ook vaak breder.

De vraag naar de oorsprong en de betekenis van die grote drieschepige gebouwen bij ons is nog nooit echt gesteld. De vraag naar de omvang van het 'huislandschap' waarvan ze deel uitmaakten, is wel gesteld (Fokkens & Roymans, 1991: p. 8) maar niet beantwoord. Een voorlopig antwoord op die laatste vraag is wel te geven. In ieder geval strekte dit *Hauslandschaft* zich uit van de winderige kusten van het Skagerak in het noorden tot de zonnige hellingen van Bourgogne in het zuiden (fig. 1). In het westen hoorde Brabant erbij, in het oosten de omgeving van Lüneburg. De kerngebieden in Nederland zijn al genoemd; in Duitsland zijn er overblijfselen bekend uit het westen van Nedersaksen en het Westfaalse Münsterland en in Frankrijk verder uit Lotharingen; België is, zoals zo vaak, een grote blinde vlek.

De vraag waar deze huizen vandaan komen, is moeilijker te beantwoorden. Een praktische subvraag is misschien: wanneer waren ze er bij ons voor het eerst? Wat ging er vooraf aan die vaak aanzienlijke huizen, in het begin zonder herkenbaar stalgedeelte, die ik als het type Angelsloo heb aangeduid (Harsema, 1993b)? Wat voor huizen kende men hier in de periode midden-bronstijd A, de fase van de ringsloot-

heuvels? Zoals de huizen in de periode midden-bronstijd B in Noord-Nederland letterlijk begeleid worden door paalkransheuvels – en deze heuvels de plaatsen aangeven waar, binnen zeg 100 m, bewoning met nederzettingssporen mag worden verwacht – zo is een dergelijke relatie ook tussen ringslootheuvels en de gelijktijdige huizen voorstelbaar. Dat zou kunnen betekenen dat ze in opgegraven delen van het terrein bij Emmerhout (gem. Emmen), in de buurt waarvan een aantal ringslootheuvels is gelegen, zelfs al zijn aangetroffen. De ¹⁴C-getallen van huizen uit Angelsloo en Emmerhout geven ook een indicatie in die richting. Vertoont het grondplan van deze vroege huizen een aantal (positieve) kenmerken en bestaat de mogelijkheid tussen deze huizen en hun opvolgers een typologische relatie te leggen? De lopende uitwerking van de opgravingen bij Emmen zal misschien op deze vragen het antwoord verschaffen.

In de midden-bronstijd B bepalen huizen van bekende, gestandaardiseerde typen, tezamen met de paalkransheuvels, mede het cultuurlandschap. In de loop van deze periode lijkt zich een nadruk te ontwikkelen op de veeteelt – *a male economy*. De ‘*male ethos*’ (Lohoff, 1994) komt in het dodenbestel zelden nog in grafgiften tot uitdrukking, maar misschien nu aan de buitenkant, in de plaats en uitvoering van de grafheuvel, waarbij status op externe wijze, bijvoorbeeld door de ligging van de heuvel, heuvelomvang of meer of minder uitgebreide palenkrans kan zijn aangegeven. Ik zou daar nog aan willen toevoegen: of door de meer of minder regelmatige configuratie c.q. zorgvuldige uitvoering van de paalkrans. De status van de vrouw wordt nog wel door middel van interne elementen (bijgaven) gedemonstreerd.

Als de status van de mannelijke dode nu door de mate van arbeidsinzet kan zijn aangegeven, als in het algemeen nu het zichtbare resultaat, de ‘omvang’ van het gebouwde, wordt gebruikt om status te benadrukken, zou dit ook in het domein van de levenden een rol kunnen spelen. In dat geval zouden huizen bijvoorbeeld kunnen uitgroeien tot proporties die niet in directe relatie hoeven te staan tot de economische behoefte.

Vanaf het begin van de bronstijd moet, voor ons inzicht in het gebeuren, onze blik definitief rui-

mer gericht blijven, geografisch en ideëel. Te beginnen met de bronstijd zijn het niet meer af en toe impulsen van elders – soms met hun dragers – die de ontwikkelingen in onze streken in de prehistorie bepalen, maar is er een veel frequenter, voortdurend verkeer van mensen, ideeën en goederen. De omvang van het uitwisselingscircuit kon verschillend zijn; in de midden-bronstijd (bij ons van 1700-1100 v.Chr.) is het een tijd van ongekende omvang geweest.

Een onuitgewerkte gedachte, die mij al langere tijd bezig hield, was dat zich in het begin van de midden-bronstijd, aan de verbinding tussen het Engelse bruggehoofd op het continent (Picardië-West-Vlaanderen) en de zuidelijke Baltische kust, Sögel-‘vorstendommen’ ontwikkelden, waarvan Drenthe er één vormde. Het politiek centrum van dat laatste kan zich, zoals al vaker gesuggereerd, lange tijd bij Drouwen hebben bevonden, het religieus centrum bij Emmen. Op de onlangs gehouden Archeologische Theoriedagen in Leiden werd ik door opmerkingen van Sherratt weer met deze gedachte geconfronteerd. Hij leverde ook een wat breder theoretisch kader. Wanneer we het over cultuurgebieden en -gebiedjes hebben, spelen volgens Sherratt twee aspecten een rol. Het ene is (ik reconstrueer uit summere aantekeningen) dat van *centrality*: gebieden die als centrale, meer ontwikkelde eenheden (kernen) fungeren, het andere dat van *axiality*: interregionale contactzones die daartussen bestaan. In mijn eigen idioom: sommige gebieden kunnen belangrijker worden door de toegenomen vraag naar hun grondstoffen (*resources*), andere kunnen aan de nieuwe ontwikkelingen deel hebben door hun strategische ligging aan verbindingroutes.

Er zullen in de bronstijd vanuit de hoogontwikkelde Oostmediterrane wereld zeker belangrijke impulsen aan barbaars Europa zijn gegeven, die zowel de ontwikkelingen in materieel als in geestelijk opzicht hebben beïnvloed. Die barbaarse wereld is daar echter zelf bijzonder creatief mee omgegaan en heeft de uitwisseling ook intern sterk geïntensiveerd. Ook buiten de Mediterrane wereld om was de uitwisseling van producten en ideeën in Europa omvangrijk en regelmatig. Nooit eerder was het voortdurend kunnen beschikken over schaarse (prestigieuze) grondstoffen en goederen, uit niet overal aanwezige bronnen, zo noodzakelijk om het gevoel te

kunnen hebben in de wereld mee te doen (en dat ook naar buiten te kunnen demonstreren). Noord- en West-Europa speelden in deze uitwisseling beide een cruciale rol, het ene met zijn barnsteen, het andere o.a. met metalen (koper en tin), hetgeen leidde tot frequente contacten.

De grote cultuurgebieden in de bronstijd, in ons deel van Europa, waren de Nordische wereld in het noorden, de Atlantische in het westen, het 'pré-Lausitz'-gebied in het oosten en dat van de *Hügelgräber*bronzezeit in het zuiden en zuidoosten (fig. 1). Het laatstgenoemde is nader te differentiëren in een groep kleinere eenheden in Noord- en Midden-Duitsland (Noordoost-Nederland sluit daarbij aan) en de wat later zich sterk manifesterende Oostfranse-Zuidduitse-Alpiene groep. In kleinere deelgebieden binnen deze grotere eenheden waren de overeenkomsten natuurlijk het grootst. Daarnaast bevonden zich binnen deze grotere eenheden zowel kerngebieden of centra als meer perifere gebieden. In de Atlantische wereld van de bronstijd is het Bretons (of Armoricaans)-Zuidengelse gebied zo'n kerngebied, en ook dat kan weer verder worden opgesplitst. Met het noemen van de Wessex-cultuur moet hier worden volstaan.

Drenthe's plaats aan de rand van het *Hügelgräber*gebied is al aangegeven, maar van meer belang nog is dat het zich in een verbindings-

zone bevond. Deze strook verbond Zuid-Scandinavië met Noord- en Oost-Frankrijk en Zuid-Duitsland en omvatte, behalve Nederland, ook het gebied rond Lüneburg, West-Nedersaksen en het Münsterland. Nederland was daarbij bijzonder gelegen omdat het zich ook bevond op de aftakking van het noorden naar het Britse deel van Atlantisch Europa. Ons huislandschap lijkt minder gebonden aan één kerngebied, als wel aan deze verbindingszone, waarin elementen uit diverse gebieden kunnen zijn geassembleerd.

Was Europa nu een reëel begrip in de bronstijd? Grote delen van wat wij Europa noemen, maakten toen zeker deel uit van één 'wereld', waarin regelmatige contacten werden onderhouden. Met van aard verschillende bijdragen speelden in de uitwisseling meerdere gebieden een belangrijke rol. Zoals de Deen Randsborg op de al genoemde Leidse dagen opmerkte, heeft er in de Noordwesteuropese benadering van de prehistorie lange tijd een nadruk gelegen op de *needs*, de primaire levensbehoeften en de grondstoffen voor het basisgereedschap. Ik denk dat we met het begin van de bronstijd in sterkere mate worden geconfronteerd met andere aspecten die voor de mensen belangrijk waren: *beliefs*, *values*, *honour* in Randsborgs termen. Nieuwe opvattingen op deze gebieden, en hun expressie-

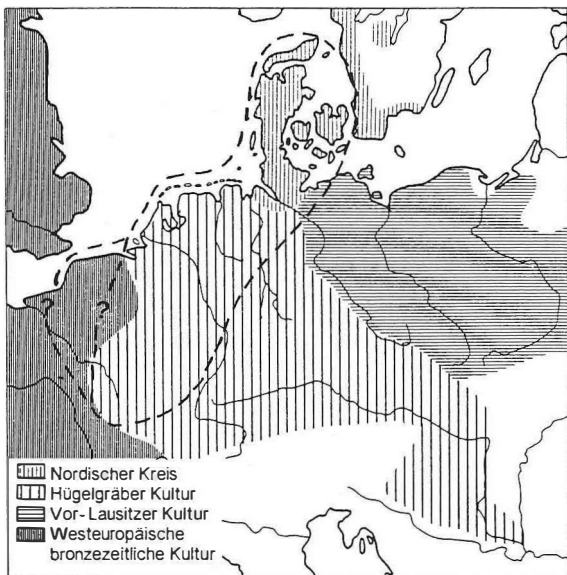

Fig. 1. Kaart van de uitbreiding van de verschillende cultuurgroepen in Noordwest-Europa in de midden-bronstijd. Met een onderbroken lijn is de globale omvang van het Hauslandschap van de drieschepige boerderijen aangegeven (deels hypothetisch, resp. — in het westen — onzeker), uit W. Schwarz, 1995: Abb. 41 (naar Westermann); Hauslandschap toegevoegd.

vormen, die wellicht soms hun oorsprong hadden in de mediterrane wereld, zullen niet als afzonderlijke 'produkten' in omloop zijn gebracht, maar we kunnen ons voorstellen dat ze meekwamen als een samenhangend geheel, dat onderdeel vormde van een goed werkend, hoofdzakelijk materieel uitwisselingsstelsel van Europese omvang.

Randsborgs landgenoot Kristiansen (1994) heeft dat beter dan wie ook verklaard en verwoord (mijn vertaling): "Vanaf ongeveer 2000 v.Chr. heeft de toename van de internationale uitwisseling tussen regionale culturele tradities het tempo van de verandering versneld, en – door de aard van de bronstechnologie – een afhankelijkheid gecreëerd in termen van metaalvoorziening en kennis tussen de verschillende gebieden, die een nieuwe dimensie heeft toegevoegd aan verandering en traditie. Een veranderend evenwicht in de internationale uitwisselingsrelaties zou nu invloed hebben op lokale en regionale eenheden, op honderden of duizenden kilometers afstand van elkaar. Hoewel regionale tradities in stand bleven (bijvoorbeeld de Nordische, Atlantische of Lausitz-traditie) – door tekstuele omwerking van nieuwe informatie in hun eigen culturele idioom –, rustten ze voortaan op een gemeenschappelijk pakket van metallurgische kennis en op een gezamenlijk gedeeld sociaal en ritueel waardensysteem, dat de bronsstroom vergezelde. Deze onderlinge afhankelijkheid vormt de achtergrond voor de toepassing van het concept van een *world system* vanaf de bronstijd".

Eén van de kenmerken van het 'wereldsysteem' – een begrip uit de economische geschiedenis en oorspronkelijk geïntroduceerd voor de door het westen vanaf de 15e eeuw (AD!) steeds meer geopeneteerde wereld – was het cyclische karakter ervan: fasen van groei, uitbreiding, intensivering van contacten, afgewisseld met fasen van inkrimping, afname van contacten en snelheid van (economische) ontwikkeling. A-fasen zouden groei en dergelijke betekenen. Voor de bronstijd wordt met zo'n A-fase gerekend tussen 1600/1500 en 1200/1100 v.Chr.: onze midden-bronstijd (voor een uitvoerig exposé over het *world system* in de bronstijd in ruimer verband, en over de achtergronden van het begrip, zie Frank, 1993).

Fig. 1. De gouden beker van Gölenkamp (Duitsland); schaal 1:3 (naar Jacob-Friesen, 1963).

Drenthe, gezien als onderdeel van een uitwisselingsstelsel in de midden-bronstijd dat een groot deel van de toenmalige wereld omvatte, van het Atlantische westen tot het oosten van de Middellandse Zee en van de Baltische kusten tot in het Iberisch schiereiland, maakt ons dat bepaalde verschijnselen duidelijker? Mogen we dan in de vuurstenen pijlspitsen en de grote gouden spiralen in het graf van het 'stamhoofd' van Drouwen de flauwe afspiegeling zien van de uitrusting van de krijgserelite (daar boogschutters in strijdswagens) in de Aegeïsche wereld? Dan geldt dat niet minder voor de bronzen pijlpunten, ook weer met gouden spiralen, in graven bij Sleen (Beuker, 1991) en Hijken (van der Veen & Lanting, 1989). Van ons tempeltje van Bargerooosterveld, met zijn hoornvormige uitsteeksels, is al lang geleden gesuggereerd dat het verwijst naar diezelfde wereld. Maar wat eigenlijk te denken van de *schachtgraven* in onze bronstijdeuvels, met de (palen- in plaats van steenplaten-)afscheiding daaromheen? Ook afspiegelingen van mediterrane praktijken, waarvoor een bewoner van de citadel van Mycene begrip kon hebben getoond? Bij het zien van die afgeplat-dubbelkonische barnsteenkralen (van Noordduitse makelij?), die in enkele van onze Drentse kralensnoeren voorkomen, zou deze Myceense reiziger niet slechts een glimlach van herkenning hebben getoond (zoals ook bij het zien van de gouden beker van Gölenkamp (fig. 2), vlak over de grens in het graafschap Bentheim gevonden), maar begerig diep in zijn buidel hebben willen tasten. En dan tenslotte het kralensnoer uit het veen bij Exloo. Bevestigt dat niet op perfecte wijze het idee van een 'wereld'-

uitwisselingssysteem in de bronstijd? Barnstenen kralen (uit het Baltische gebied?), tinnen kraaltjes (bijvoorbeeld uit Zuidwest-Engeland), faience kralen uit de Mediterrane wereld en een bronzen sluitinkje. Dit is het symbool bij uitstek, maar zo perfect dat het bijna een persiflage is, een parodie op ons bevolgen beeld.

Niettemin, de bronstijd als thema voor een Europese campagne was zeker niet slecht gekozen, en de keuze van de jaren rond 1995 AD, om bij de Europese eenheid weer eens wat langer stil te staan, was even passend. Zo'n 4000 jaar geleden begon een klein millennium, waarin ons werelddeel, ondanks al zijn verscheidenheid, in gevoelens en gedachten, gebruiken en gedrag, vermoedelijk meer Europees-één was dan het ooit daarvoor of daarna is geweest.

Summary

The Council of Europe, concerned for the protection of the European archaeological heritage, has selected the Bronze Age for its promotion campaign. Indeed, it is in this period, more than in any before, that many regional cultures all over Europe show quite a few common characteristics. Developments in Europe in the Bronze Age can be best described and understood in terms of a World System model.

Literatuur

- Beuker, J.R., 1991. De pijlen van een stamhoofd. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 108. pp. 97-103.
- Butler, J.J., 1969. *Nederland in de bronstijd*. Bussum.
- Fokkens, H. & N. Roymans, 1991. Een overzicht van veertig jaar nederzettingsonderzoek in de Lage Landen. In: H. Fokkens & N. Roymans (red.), *Nederzettingen uit de bronstijd en de ijzertijd in de lage landen* (= NAR 13). Amersfoort, pp. 1-19.
- Frank, A.G., 1993. Bronze Age World System cycles. *Current Anthropology* 34, pp. 383-429 (with comments).

- Giffen, A.E. van, 1943. Opgravingen in Drente. In: J. Poortman (red.), *Drente, een handboek voor het kennen van het Drentsche leven*. Meppel, pp. 391-564.
- Harsema, O.H., 1993a. Het monumentale landschap. *Noorderbreedte* 17, pp. 94-97.
- Harsema, O.H., 1993b. Het nieuwe Drentse bouwbesluit van 1400 v. Chr. *Westerheem* 43, pp. 101-109.
- Jacob-Friesen, G., 1963. *Einführung in Niedersachsens Urgeschichte, II. Bronzezeit*. Hildesheim.
- Kristiansen, K., 1994. The emergence of the European World System in the Bronze Age: divergence, convergence and social evolution during the First and Second Millennia BC in Europe. In: K. Kristiansen & J. Jensen, *Europe in the First Millennium BC* (= Sheffield Archaeological Monographs 6). Sheffield, pp. 7-30.
- Lohoff, E., 1994. Tradition and change. Burial practices in the Late Neolithic and Bronze Age in the north-eastern Netherlands. *Archaeological Dialogues* 1:2, pp. 98-118.
- Schwarz, W., 1995. *Die Urgeschichte in Ostfriesland*. Leer.
- Veen, M. van der & J.N. Lanting, 1989. A group of tumuli on the 'Hooghalen' estate near Hijken (municipality of Beilen, province of Drenthe, The Netherlands). *Palaeohistoria* 31, pp. 191-234.